

17. Mednich, S.A. The associative basis of the creative process / S.A. Mednich // Psychological Review. – 1969. – № 2. – P. 220-232.

18. Schachtel, E.D. Metamorphosis / E.D. Schachtel. – N.Y., 1959. – 122 p.

19. Starkweather, E.K. Creativity research instruments designed for use with preschool children / E.K. Starkweather // Assessing creative growth : [the 1-st test-book] / [ed. by A.M. Biondi, S.J. Parties]. – Buffalo, N.Y. : Creative Education Foundation, 1976. – P. 79-90.

УДК 159.922.

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ЕТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ ТА МОРАЛЬНОСТІ

Турбан В.В.

В статті аналізуються психологічні теорії морального розвитку людини; розглядаються стадії морального розвитку, свідомості та моральності; окреслюються стратегії та принципи розвитку етичної свідомості та моральності.

В статье анализируются психологические теории нравственного развития человека; рассматриваются стадии морального развития, сознания и нравственности; определяются стратегии и принципы развития нравственного сознания и нравственности.

The article analyzes the psychological theories of moral development of man, regarded the stage of moral development, consciousness and morality, defined strategy and principles of moral conscience and morality.

Нині релігія, теологія, мистецтво прагнуть відшукати шляхи для одухотворення самої людини, її життя. У цьому зв'язку релігія шукає і знаходить підтримку в філософії, а їхній синтез, що опосередкований сучасною культурою, набуває нових форм. Аналіз сучасної ситуації підтверджує необхідність всебічного розгляду напрямів і тенденцій філософії, релігії, релігійної філософії й теології. Сучасний стан релігії у світі можна охарактеризувати як подвійний стан: відбувається певна криза самої релігії і водночас – активізація релігійності. Поглиблюється необхідність у формах духовно-практичного освоєння світу, хоча філософія Західної Європи ХХ століття, переважно, надавала цим формам ірраціонального характеру. Безперечно, це поширює сфери впливів релігії, яка традиційно апелює до моральності людини, до безпосереднього життєвого досвіду, до творчості й самотворчості людини.

Проблема людини, її ставлення до цінностей є однією з основних проблем у таких сучасних галузях людського знання як філософія, релігієзнавство, психологія, соціологія. У ХХ столітті існували й розвивалися релігійні та нерелігійні вчення, які прагнули розкрити особливості природи людини. Ці вчення у минулому столітті представлені найрізноманітнішими іменами, серед них чимало таких, які увійшли до скарбниці людської мудрості. Це такі відомі дослідники, як Е. Гуссерль, Е. Кассіер, Е. Фромм, Р. Штайнер, М. Шелер, К. Ранер, Л. Бінсвангер. Усі вищезазначені вчені є представниками гуманізму, вони прагнули здобути людині щастя, свободу, блаженство, єдність із Богом, Універсумом.

Філософи різних часів і народів постійно проголошували, що розкриття таємниці людини – означає розкриття таємниці буття. Пізнай самого себе і завдяки цьому ти пізнаєш світ. Будь-які спроби зовнішнього пізнання світу, без занурення у глибинність людини, надавали лише мозаїчне, часткове знання буття. Людина – малий Всесвіт – це основна істина пізнання людини і основна істина, яка цілепокладається самою можливістю пізнання. Серце людини – це мікрокосм світу цінностей. Космос може увійти в людину, а людина асимілює його, пізнає й осягає космос тільки тому, що містить у собі весь склад космосу, всі його сили й якості. Тобто, людина – не частина космосу, а цілісний малий космос. Людина у своєму пізнанні входить у смисл космосу як у смисл великої людини. Космос входить у людину, сам проймається творчим зусиллям людини як малого космосу. Така виняткова самосвідомість людини не є істиною, яку відшукали у процесі філософування, навпаки, – це істина, яка передує філософському пізнанню. Такий підхід є притаманним німецькій традиції філософування.

Наразі варто розглянути теорії моральності. Зокрема, зв'язок дослідницьких методів і теоретичних узагальнень у концепціях становлення моральності. Передусім звернімося до: 1) типології тлумачення вікових меж та особливостей зародження моральності; 2) інтерпретацій культурних особливостей, які впливають на становлення моральності; 3) понять генетичної зумовленості морального становлення.

У рамках когнітивної психології розроблена стадіальна модель морального розвитку. Згідно з цією моделлю, людина проходить низку стадій, що характеризуються тими чи іншими особливостями моральної свідомості, які залежать від розвитку моральних суджень, тобто здатності об'рунтовувати свій моральний вибір і поведінку.

У когнітивному напрямі чітко розмежовуються поняття "моральні судження", "моральний вибір", "моральна поведінка". Позитивним аспектом є також те, що в когнітивній теорії морального розвитку відмінності в поведінці інтерпретуються як форми соціальної адаптації,

а не як варіанти нездорових відхилень від норми, як це трактується в багатьох працях.

Жан Піаже був одним із перших психологів цього напрямку, який звернувся до проблеми морального розвитку. Його вважають засновником теорії розвитку моральної свідомості. Фундаментальна праця психолога "Моральне судження дитини" стимулювала велику кількість експериментальних досліджень. Як представник когнітивного напрямку, Піаже вважає, що моральний розвиток є процесом адаптації дитини до навколишньої дійсності, тобто між інтелектуальним розвитком дитини та розвитком її моральності є певна відповідність.

У теоретичній концепції Піаже проблема когнітивного розвитку розглядалася не лише в аспекті становлення в дитини інтелектуальних операцій, але й більш широко, як оволодіння дитиною логікою об'єктивно існуючого природного та соціального світу. Ця єдина логіка, первинно опосередкована культурною трансляцією, яку здійснюють для дитини батьки. Вона має не лише характер пізнання предметної реальності світу, але і його соціальної сутності. У працях психолога показано, що вимоги логіки можна розглядати як в інтелектуальному, так і в моральному плані: логічна вимога може виступати як моральний імператив чи як інтелектуальний метод. Концепція розвитку моральних почуттів дитини в працях Піаже показує, що моральний розвиток за своєю суттю є когнітивним, поступальним у цілому, незворотним процесом якісної трансформації системи моральних суджень дитини.

Піаже вивчав ставлення дітей до санкцій. Вважаючи це виявом розуміння дітьми справедливості. Швейцарський психолог виокремив три аспекти справедливості, кожний з яких переважно характерний для певного віку:

1. Іманентна справедливість: уявлення, що санкції у випадку порушення норми є неминучі й виникають самі собою. Переважно це характерно для дітей 6-9 років.

2. Репробутивна справедливість: санкції пропорційні провині (10-12 років).

3. Дистрибутивна справедливість: накладання санкцій повинно здійснюватися з урахуванням обставин і намірів.

У розвитку моральної свідомості Піаже виокремлює дві стадії: стадію морального реалізму і стадію морального релятивізму.

До того як настає стадія морального реалізму, поведінку дитини регулюють різноманітними вказівками та сигналами. Вони не осмислюються дитиною й не ведуть до глибоких змін інтелектуальних структур, оскільки думка ще відсутня аж до закінчення стадії становлення сенсорного інтелекту. З точки зору самого суб'єкта, соціальне середовище, по суті, ще не відділяється від фізичного.

Здатність до оволодіння мовою дає дитині можливість асимілювати соціальний і моральний досвід. Спілкуючись, дитина кожної миті спостерігає, як підтверджується і заперечується її думка і поступово відкриває величезний світ зовнішніх стосовно нього думок, повністю оформлені думки чи норми розмірковувань інших людей.

Стадія морального реалізму пов'язана з періодом інтуїтивного мислення дитини. Інтуїтивне мислення характеризується високим інтелектуальним егоцентризмом. Інтуїтивна думка перебуває під владою безпосереднього досвіду, який вона копіює й імітує, замість того, щоб корегувати. Особливістю інтуїтивної думки є злітність суб'єкта свідомості та його об'єкта. Дитина на цій стадії не може зрозуміти себе як специфічний суб'єкт мислення, з огляду на брак усвідомлення своєї суб'єктності вона егоцентрична як у соціальному, так і у фізичному плані.

Стадія морального реалізму характеризується впевненістю дитини в тому, що правила і норми поведінки – це не абстрактні принципи, а реальні, незмінні, непорушні умови життя. Дитина вважає, що всі вимоги дорослого справедливі, за їх порушення треба нести покарання. До того ж важливим є сам факт порушення. Моральні оцінки на цій стадії даються на основі аналізу наслідків того чи іншого вчинку, при цьому наміри не враховуються.

Уперше моральні почуття з'являються в період 2-7 років. Це доопераційний етап мислення. Мислення пов'язане зі сприйманням. Дитина ще не здатна враховувати "внутрішні" зв'язки речей. Моральні судження сформульовані зовнішньою стороною ситуації. Вчинки оцінюються лише за наслідком, при цьому мотивація не береться до уваги. Мислення "парціальне", тобто відсутній єдиний узагальнюючий підхід до всієї сфери діяльності.

На цій стадії "хорошим", "правильним", "моральним" вважається все те, що відповідає вимогам дорослого. Моральні закони ще не викремлюються дитиною в самостійне ціле. Ця мораль авторитарності й підкорення ґрунтується на односторонній повазі дитини до дорослого.

Сприймання соціальної реальності здійснюється через призму егоцентричного світосприйняття, яке вносить момент суб'єктивістської деформації навколишньої реальності. Дитина сприймає й розуміє світ і людей специфічно. Егоцентризм дитини виявляється в тому, що вона асимілює впливи по-своєму, деформуючи цим їх. Власна точка зору ґрунтується на інтуїтивному мисленні та безпосередньому сприйнятті. Думки та знаки у свідомості дитини є недостатньо диференційовані й відокремлені від самих подій. Моральні судження і правила сприймаються свідомістю дитини як принципи та положення реального світу.

Дорослі активно експлуатують моральний реалізм дитини, змушуючи її дотримуватися приписаних правил чи схем поведінки. У зв'язку

з цим Ж. Піаже визначає стадію морального реалізму як стадію дотримання етики примусу. Відносини примусу нав'язують дитині систему правил обов'язкового порядку, не спричиняючи зниження, а іноді, навіть навпаки, сприяючи посиленню морального реалізму, розвитку зовнішніх уявлень про правила.

Аналізуючи розвиток моральної свідомості у цей період, Піаже підходить до виокремлення важливого механізму моральної свідомості, який розпочне своє функціонування вже за межами періоду. Йдеться про становлення власної моральної позиції, в основі якої критичне ставлення до зовнішніх моральних трансляцій.

Приблизно до семи років дитина досягає другої стадії – морального релятивізму, – перша частина якої триває до початку підліткового віку. Це етап конкретних операцій. Тут відбувається розуміння того, що норми і правила поведінки – це не "абсолютні" істини, не щось недоторканне, а певна домовленість між людьми, яка при необхідності може корегуватися. Дотримання правил ґрунтується на взаємній повазі людей. Це мораль рівності й взаємної поваги. Оскільки моральний релятивізм передбачає свідоме і творче сприйняття дитиною правил і зв'язків етики співробітництва, формування в дітей внутрішніх моральних принципів, їх моральну свідомість можна розглядати як автономну. Моральні судження набувають узагальненого характеру, вони не залежать від конкретних ситуацій. На цій стадії саме намірами, мотивами, а не вчинками визначається моральність поведінки.

Отже, зміна стадій розвитку моральних суджень відображає важливі зміни, що відбуваються в моральній свідомості: зміна егоцентричної позиції на позицію децентризму, моральної гетерономії на автономію, об'єктивної відповідальності на суб'єктивну.

Для нашого дослідження значний інтерес мають думки психолога про "вертикальні" та "горизонтальні" зрушення в розвитку моральності. Це положення розкриває гетерогенний характер морального розвитку. На думку вченого, існує "вертикальне" зрушення між теоретичною та практичною мораллю. У реальному житті і судженнях про свої вчинки ступінь об'єктивної відповідальності вже зникає, а у вербальних судженнях і думках про чужі вчинки вона зберігається. Отже, суб'єктна відповідальність – стадія гетерономної моралі – виявляється спочатку в моралі реального життя, в афективному моральному мисленні і тільки потім – у теоретичному.

Отже, теоретичні судження дитини, на думку Піаже, є усвідомленням практичного морального мислення, яке включає прийняття рішення в моральній поведінці чи його свідому реалізацію. Моральний реалізм на стадії автономної моралі задає непорушність правил і норм

поведінки. Моральний релятивізм передбачає взаємну домовленість і можливість зміни моральних вимог. Гетерогенність моральної свідомості залежить від партнера спілкування: з дорослим і однолітком моральна поведінка здійснюється по-різному.

Концепція розвитку моральної свідомості Піаже розкриває важливі закономірності формування моральної свідомості та самосвідомості. Основні критичні зауваження щодо цієї концепції стосуються закріплення моральних стадій за певними віковими періодами. Багато людей навіть у дорослому віці підпорядковуються правилам не за власним переконанням, а лише побоюючись зовнішніх покарань. Їх судження залишаються егоцентричними та гетерономними, не виходячи на рівень морального релятивізму. Крім того, на основі критичного аналізу літератури М. Маккобі дійшов висновку, що існування виділених Піаже ступенів морального розвитку не доведено емпірично, до того ж аналіз енези свідомості обмежується піддослідними середнього підліткового віку. Але всі критичні зауваження все ж не зменшують цінності наукових розробок Піаже.

Міркування Колбер'а про розвиток моральної свідомості будувалися на основі аналізу результатів дослідження, яке полягало в тому, що піддослідним різних вікових груп (діти, підлітки, дорослі) пропонувалися серії коротких розповідей, у яких герой потрапляв у ситуацію морального вибору, моральної дилеми. Піддослідні мали зробити вибір, розв'язати даний моральний конфлікт. При цьому у відповідях респондентів психолога цікавили передусім не конкретні рішення, а їхнє об'рунтування. У результаті аналізу отриманих даних Колбер' дійшов висновку, що в моральному розвитку людини можна виокремити низку послідовних ступенів, у основі яких – рівні розвитку морального судження, тобто здатності об'рунтувати свій вибір.

Психолог виокремив три рівні розвитку моральних суджень, кожен з яких включає по дві стадії. Послідовність стадій, на думку автора, є універсальною, такою, що відображає поступовий і безперервний процес морального розвитку. При цьому зауважимо, що точні вікові межі автором не визначалися. Були окреслені лише тенденції – вірогідність попадання в ту чи ту групу за характером суджень.

Отже, Колбер' виокремлює три рівні морального мислення: доморальний (передконвенційний) рівень; рівень конвенційної моралі; автономної моралі (постконвенційний).

Кожний із рівнів відповідає певній моральній стадії, яка у свою чергу – стадіям мислення Піаже. Колбер' вказує також на існування більш ранньої (0 стадії) в розвитку моральної свідомості – стадії "магічного бажання", коли поведінкою дитини керує не свідомість, а ба-

жання. У концепції вказувалося також на існування більш високої (7) стадії, що дістала назву "універсально-духовної".

Розгляньмо докладніше головні риси цих рівнів. Перший рівень – доконвенційний (доморальний). На цьому рівні моральний розвиток підпорядковується зовнішнім правилам, щоб уникнути покарання і заслужити винагороду. Судження дітей стосуються покарань і винагород. Батьки для дитини є моральними авторитетами, які визначають цінність учинку. Моральні судження характеризуються егоцентризмом і ґрунтуються на особистому інтересі. У цьому рівні Колбер' виокремив три стадії: 0 стадія, змістова сторона якої вписується в парадигму "добре те, що я хочу і що мені подобається".

Перша (1) стадія – стадія гетерономної моралі, для якої характерною є слухняність дитини, зумовлена страхом бути покараною. Правильною (моральною) на цій стадії вважається така поведінка, за якої дитина дотримується тих правил, порушення яких матиме наслідком покарання. Слухняність тут існує заради слухняності. Основою моральної поведінки є "сліпе" підпорядкування авторитету.

Друга (2) стадія характеризується гедонізмом, слухняність заради отримання певних винагород, благ. Для дитини характерним є прагматичне ставлення до життя: зробити задоволення своїх потреб максимальними, а негативні наслідки – мінімальними. Беручи до уваги припущення, що інші живуть за тими ж принципами, дитина підсилює реалізацію в поведінці принципу інструментального обміну. Судження про вчинок виносяться відповідно до тієї користі, яку з нього можна отримати.

Другий рівень розвитку моральної свідомості – конвенційний (етика відповідності загальноприйнятим нормам). Для моральних суджень цього рівня характерний слабший егоцентризм і більша орієнтація на правила соціальної етики. Формується прагнення відповідати соціальним і груповим установкам, підтримувати існуючий суспільний порядок. Цього рівня діти переважно досягають до 13 років.

На третій (3) стадії моральні судження відображають мораль "пай-хлопчика", зорієнтовану на підтримання хороших стосунків, схвалення навколишніх. З позиції цієї стадії, моральний учинок – це така дія, яка виконується відповідно до очікувань близьких чи, відповідно, до тих очікувань, які висувуються щодо соціальних ролей (син, подруга, батько). Важливо "бути хорошим".

Це прагнення зумовлюється потребою в схваленні, бажанням бути "хорошим" у власних очах, вірою в "золоте правило" і схильністю підтримувати ті правила та порядки, які сприяють збереженню стереотипів хорошої поведінки в суспільстві. Тут особливої цінності набувають стосунки з іншими людьми. Виникає усвідомлення можливості

спільності почуттів, бажань, думок. Таке співпереживання бере гору над індивідуалістичними інтересами. Точка зору залежить від конкретного втілення "золотого правила", коли людина ставить себе на місце іншого. Однак, на цій стадії ще немає узагальненої системи поглядів, оцінок. Ця моральність майже стихійна.

На четвертій (4) стадії моральні судження відображають орієнтацію на авторитет і владу (закон і порядок). Індивід вважає, що необхідно підпорядковуватися прийнятим правилам, щоб уникнути осуду з боку законної влади, а також почуття провини. Велику роль відіграє імператив совісті. Людина оцінює свої вчинки і судження людей з погляду суспільної моралі. Для індивідів, що перебувають на цій стадії, характерним є розуміння того, що недотримання суспільних вимог і стандартів може призвести до порушень соціальної гармонії та безпеки. Мотивація індивіда пов'язана з його свідомим підпорядкуванням установленому соціальному порядку, який забезпечує функціонування суспільства. Відбувається прийняття точок зору тієї системи, яка стоїть на варті порядку, соціальних ролей і правил. Діти прагнуть бути законслухняними, турбуватися про інтереси суспільства. Функціонує мораль підтримання авторитету.

Третій рівень у концепції Колбер'а – постконвенційний чи принциповий. Це рівень етики, самостійно відпрацьованих моральних принципів. Це рівень моральної зрілості. Рівень, для якого характерне глибоке усвідомлення моральних принципів, універсальних істин, що стають переконаннями особистості.

П'ята (5) стадія – стадія соціальної домовленості, суспільної користі та індивідуальних прав. Моральною і правильною вважається поведінка, яка включає усвідомлення того, що в різних людей позиції й цінності різні. Більшість цінностей і правил, які поділяються людьми, властиві соціальним групам, до яких вони належать.

Отже, більшість цінностей і правил є груповими й відносними. Вони повинні підтримуватися людьми з метою об'єктивності суджень, оскільки є результатом соціальної домовленості. Існують і безумовні (абсолютні) цінності, такі, як життя, свобода тощо. Такі цінності мають підтримуватися в будь-якому суспільстві. Основу моральних дій на цій стадії становить почуття обов'язкової законності, віри в те, що певний соціальний договір забезпечує максимальну законність, яка забезпечує загальне благополуччя, права та свободи всіх людей.

На п'ятій стадії відбувається раціональне індивідуальне усвідомлення переваг цінностей і прав суспільних відносин і соціальних домовленостей. У рамках цієї стадії об'єднуються, з одного боку, формально-логічні аспекти договорів і об'єктивної неупередженості і, з другого – реальні процеси об'єктивної реальності. Враховується як

моральна, так і законницька точка зору. На цій стадії посилюється релятивізм моральних суджень, усвідомлення відносності моральних правил і стандартів, вимога їхньої логічної зумовленості. Моральний релятивізм може змінюватися визнанням певного вищого закону, який відповідає загальним інтересам більшості людей. Члени суспільства можуть критично оцінювати суспільство і вимагати зміни несправедливих законів.

Шоста (6) стадія – стадія універсальних етичних принципів. Моральні судження вибудовуються відповідно до індивідуальних принципів, які людина створює сама за законами власної совісті. Індивід вважає, що необхідно дотримуватися універсальних (загальнолюдських) етичних принципів. Такими принципами можуть бути принципи справедливості, рівності людей, поваги до людини. Такий індивід може критично ставитися до панівних у соціумі моральних настанов, що не відповідають універсальним етичним принципам. Дотримання цих ідей забезпечує совість людини. Особистість, яка знаходиться на цій стадії морального розвитку, розуміє природу моралі, розуміє той факт, що кожна людина – її життя, права, цілі, інтереси – самоцінні самі по собі.

Підсумовуючи, можна сказати, що нині в дослідження етико-моральної сфери домінує когнітивна парадигма. Засади цих досліджень закладені в працях Жана Піаже. Згідно з Піаже, моральний розвиток – це процес адаптації до вимог суспільства і формування особливої "схеми" поведінки.

У розвитку моральної свідомості (який трактується як перетворення норм і правил, що проявляються в поведінці) на основі рівнів розвитку моральних суджень виокремлюється низка стадій. Необхідно підкреслити, що когнітивний підхід до проблеми морального розвитку має досить виражену практичну орієнтацію. У моделях моральної освіти, побудованої на принципах когнітивного підходу, можна відзначити декілька стратегій.

Стратегія змін. Моральний розвиток відбувається за рахунок того, що викладач чи психолог формулює, пропонує школярам ідеї, які за рівнем розвитку перевищують ті, що є в них. Цим провокується когнітивна неузгодженість, яка й веде до розвитку, тобто стимулюється перехід рівня розвитку моральних суджень дитини на наступний рівень.

Стратегія обговорення. Моральний розвиток при використанні цієї стратегії стимулюється тим, що школярам пропонують виконувати різні комунікативні завдання, вправи. У процесі виконання цих вправ діти приміряють нові ролі, отримують новий досвід, за рахунок чого і відбувається розвиток моралі.

Дидактична стратегія. Ця стратегія ґрунтується на вивченні молоддю та дорослими курсів етики, логіки, деяких соціальних наук. Моральне знання (а за ним, на думку когнітивних психологів, і моральний розвиток) оцінюється в балах. Знання, розуміння проблем моралі повинно привести до підвищення рівня моральності людини в цілому.

Стратегія переробки інформації. Її можна розглядати як певну модифікацію першої стратегії. Своєрідність цього варіанта полягає в тому, що в програмі морального розвитку увага приділяється не лише моральному судженню, але й поведінці.

Стратегія "справедливого суспільства". Вона суттєво відрізняється від попередніх тим, що у фокусі уваги перебуває не індивідуальний моральний ріст, а суспільні інститути. Ті, хто використовує дану стратегію, вважають, що зміна структури оточення, демократизація суспільства сприятиме моральному розвитку, спричиняючи перехід на вищу стадію моральності.

Питання про ефективність тренінгових процедур нині залишається відкритим. Жодна зі згаданих стратегій не враховує повною мірою зв'язку між когнітивним тренінгом і поведінкою. У численних програмах морального розвитку, створених у рамках когнітивної психології, формулюються різні вимоги та правила до організації моральної освіти та поведінки ведучого. Але всі вони, зрештою, принципово не відрізняються від запропонованих Колбер'ом. В основу переважної більшості різноманітних програм морального розвитку покладено обговорення моральних проблем, моральних дилем, ситуацій, які містять моральний конфлікт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Х. Між минулим і майбутнім / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2002. – 321 с. – С. 77, 80.
2. Гоббс Т. Избранные произведения: В 2-х т. – Т. 1. – М., 1964. – С. 301.
3. Литвинов В. Біблія очима Спінози / Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат / Пер. з лат. В. Литвинов. – К.: "Основи", 2003. – 237 с. – С. 7.
4. Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1998. – 352 с.
5. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. – М.: Международная педагогическая академия, 1994. – 690 с.
6. Топорков А. К. Предисловие / Спиноза Б. Этика. – М.-Л.: Гос. социально-экономическое изд-во, 1932. – 222 с. – С. VII.